

Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт — початок XX століття)

Сергій Громенко

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавничий дім «Фабула». Усі права застережено.
Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Передмова

Сергій Громенко

Хай там що говорять популісти — історія має значення. Російське вторгнення 24 лютого 2022 р. продемонструвало це в найочевидніший спосіб. Володимир Путін заперечує право України на існування за допомогою саме «історичних» аргументів, відтак прагне позбавити її не лише теперішнього та майбутнього, але й минулого. Після цієї війни українці або залишаться незалежним народом із власною історією, або вчергове перетворяться на «молодших братів» росіян і тло/ресурс для історії Росії. Перемога Кремлю вже точно «не світить», однак окупанти все одно палять українські підручники і змінюють шкільні програми на захоплених територіях.

Сьогоднішня «історична війна» Росії з Україною — реальність, дана нам не в книжках чи кіно, але й в кулях, керованих авіабомбах і ракетах. Перемога над свідомістю скасовує необхідність взагалі розчохляти зброю, як це ми подекуди побачили в Криму 2014 р. А неявка на таку ментальну війну автоматично означає поразку.

Отже, уважне вивчення та, особливо, усвідомлення тривалого власного минулого — заповідь виживання України. Бо хто не хоче добровільно займатися власною історією, буде силоміць примушений вивчати чужу. А в найгіршому разі — стане її об'єктом.

Вершиною усвідомлення власної історії є «гранднаратив» — схема пояснення теперішнього через минуле. Гранднаратив виконує роль провідної нитки, що «зшиває» розрізнені фрагменти від найдавніших часів до сьогодення в єдину картину. У цій узагальнюючій спроможності і полягає його велике позитивне значення.

Однак нема де правди діти — гранднаратив використовується ще з однією метою — задля легітимізації чинного політичного порядку. При цьому йдеться не про банальне фальшування фактів минулого, а радше про маніпуляції із навмисним відкиданням одних і трактуванням у потрібному ключі інших. Протилежні за змістом наративи спрямовують та виправдовують амбіції тих спільнот, що їх використовують. Тож «війна наративів» — більше, ніж звичайна метафора. Її історія російсько-українських стосунків в останні двісті років наочно це демонструє.

«Традиційна» схема російської історії — із привласненням минулого Русі — почала складатися ще у XV ст. у ході війн Москви з Литвою. У 30-х рр. XIX ст. вона набула довшеної форми — включно з «триєдністю» російського народу, який начебто складається з великоросів, малоросів і білоросів. Стрижень цієї концепції, як ми бачимо на прикладі Путіна, існує і досі.

Виклик їй ще 1904 р. кинув Михайло Грушевський у статті «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства». У ній він доводив, що оскільки немає жодної «всеросійської» спільноти, то не може бути і спільної історії росіян з українцями, а наступниками київських князів були галицькі, а не владимірські. Схема Грушевського заклала гранднаратив, що визначив розвиток української історіографії на початку століття на батьківщині, потім на еміграції, а з 1991 р.— знову в Україні.

Радянський гранднаратив у цілому відтворював імперський, але замість народів концентрувався на «правильних» верствах — бідних і пригноблених. Він зник, хоча в дечому його вплив відчувається і нині.

Однак говорити про «тріумфальну ходу» схеми Грушевського в наші дні не доводиться. Внаслідок часу та умов своєї появи вона виглядала значно більш етноцентричною, ніж це прийнятне у ХХІ

ст. Існування сучасної України, з одного боку, підтверджує правильність основної тези академіка про окремішність українців, але з іншого (з огляду на кордони та склад населення) — вимагає розширення його концепції. Тож сьогодні йдеться не про заперечення збудованого на схемі Грушевського гранднративу, а про створення нового, ширшого. Тому щ — і це критично важливо — у нормальній країні гранднратив не обов'язково має бути одним-єдиним.

Спроби створення «нового укладу» історії України неодноразово здійснювалися і в нульових, і, особливо, у десятих роках. За пару літ до Революції Гідності академічна спільнота остаточно погодилася з тим, що по-старому викладати історію вже неможливо, але запропонувати, як робити це по-новому, не спромоглася, застрягши на роздоріжжі. Після російської агресії 2014 р. багато речей стали здаватися невчасними, і нова схема української історії — серед них.

Однак далі відкладати цю справу в довгий ящик вже не можна. І українцям, і, особливо, Заходу вкрай важливо не просто знати, що Україна — не Росія, але й розуміти, чому. І цей збірник є спробою запропонувати таке пояснення, а заразом — і нову схему української історії. Бо що «старі», що спрощені «нові» нас уже не влаштовують.

З одного боку, традиційні історіографії XIX ст. слабували на європоцентризм. Унаслідок цього еталоном дослідження будь-яких процесів виступали Англія і Франція, а інші спільноти ранжувалися за їхньою подобою. Але кейс Західної Європи — це виняток, а не правило, і для тлумачення історії України він не дуже надається. Втім, це також у жодному разі не означає правильності протилежного підходу — «особливого шляху», що його так вихваляють в Росії. Україна в цілому рухається у загальноєвропейському потоці, але дуже часто — зигзагоподібною

траєкторією.

З іншого боку, наше ставлення до минулого має виключати ідеологічну зарозумілість та скороспілість у душі «кінця історії», що ґрунтуються (у кращому разі) лише на парі десятків років досвіду. Постмодерністські підходи рубежу 1980–1990-х рр. виявили свою неадекватність із поверненням аргументів «заліза і крові» до світового порядку денного. Сьогоднішні події дозволяють по-новому подивитись і на довготривалі тренди, і на очевидні константи історичного розвитку нашої держави.

Саме тому ми ризикнули розглянути українське минуле за допомогою нового осмислення старого поняття, цілком придатного для нашої ситуації (але у відмінний від попередників спосіб),— поняття фронтиру. А точніше — Мультифронтиру.

Коріння цього концепту можна знайти вже у праці Стефана Томашівського «Українська історія» (1919), та й по тому чимало видатних учених звертали увагу на необхідність дослідження України через її пограниччя. На жаль, до останнього часу це завдання так і не було виконане. І хай пропонована вашій увазі книжка є чи не першою спробою комплексно підійти до висвітлення теми, ми віримо, що вона виявиться не останньою і надихне інших істориків.

* * *

«Український Мультифронтир» — не колективна монографія і тим паче не підручник. Для створення по-справжньому узагальнюючої роботи знадобиться набагато більше часу — цілі десятиліття, і сотні окремих індивідуальних публікацій. Саме через це чимало цікавих сторінок нашого минулого не були розглянуті із «фронтирної» точки зору. Тож зараз ми пропонуємо вашій увазі збірник окремих текстів, що більшою чи меншою мірою вкладаються у загальну концепцію (безвідносно щодо того, як часто в них згадується термін «фронтир»).

Також у книжці відсутній науковий редактор, тому відповідальність за оцінки покладається виключно на авторів відповідних розділів (тексти публікуються «як є», навіть якщо деякі висновки досі викликають дискусії в академічному середовищі — як-от час виокремлення слов'ян, обставини хрещення Володимира чи періодизація модерного національного руху). Відповідно й розділи суттєво відрізняються один від одного як із точки зору охоплюваної доби і деталізації, так і за стилем. Прошу шановних читачів поставитися з розумінням до першої спроби досягнути неосяжне.

Це видання було би неможливим без організаційних зусиль Вадима Денисенка, виконавчого директора Українського інституту майбутнього у 2020–2023 рр., якому я принагідно висловлюю подяку від свого імені та від усього колективу авторів.

Частина I ТЕОРІЯ МУЛЬТИФРОНТИРУ

Концепція Мультифронтиру

Сергій Громенко

I

Усупереч побутовим уявленням, держави із чітко окресленими кордонами, сталими територіями, формальними інститутами і фіксованим громадянством — феномен відносно недавнього часу. До великого переламу середини XVII — кінця XVIII ст. (від Вестфальського миру до Французької революції) світ був улаштований переважно інакше, а подекуди — і прямо протилежним чином.

Жорсткі ієрархічні структури, що сьогодні здаються необхідним фундаментом кожного політичного організму, упродовж тисячоліть нагадували дрібні острівці, розсіпані у безкрайому океані плинної самоорганізації. Кордони проходили не по уявних лініях, нанесених

на мапу, а фактично обмежувалися полем зору коменданта порубіжної фортеці. Території політій — соціально-політичних організацій, здатних до тривалого існування та самозахисту (племен, вождівств, держав тощо) — не обов'язково безпосередньо межували одна з одною; існування «нічийх» земель було правилом, а не винятком, так само, як існування «клаптикових ковдр» анклавів та ексклавів. Співжиття в одній політії кількох різних етнічних і релігійних громад із відмінним адміністративним устроєм, економічним ладом та юридичною системою вважалося цілком нормальним. Нарешті, замість єдиної вертикалі формального загальнодержавного права люди переважно входили до багатьох горизонталей звичаєвого та/або локального права, що зумовлювало наявність у них множинних статусів і, відтак, ідентичностей.

І такий стан, о, забігаючи наперед, можна назвати фронтирним, був нормою для домодерних суспільств. Без урахування цього факту неможливо написати бодай мінімально адекватну історію світу або окремої країни.

II

Величезний крок в усвідомленні всього цього був здійснений 12 липня 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації у Чикаго. Професор Вісконсинського університету Фредерик Тернер у доповіді «Значення фронтиру в історії США» наголосив, що визначальні риси американського суспільства, як-от демократизм та індивідуалізм, сформувалися внаслідок руху європейських переселенців неозорими просторами Дикого Заходу. Ключовим поняттям теорії Тернера був фронтир (у його інтерпретації) — лінія зіткнення «цивілізованих» європейців із «варварами» індіанцями. Слабко заселена територія з недорозвиненими інституціями і постійною військовою загрозою сформувала той тип американця, якому виявилось до снаги побудувати велику державу і при цьому

вберегти свободу від зазіхань уряду завдяки масштабній низовій горизонтальній самоврядності.

Доповідь Тернера викликала дискусію, що не завершилася і до сьогодні. Його твердження зазнали критики ще за життя професора, але самій концепції це пішло на користь. 1940 р. вийшла праця Оуена Леттімора «Внутрішні азійські фронтири Китаю», у якій фронтир переосмислювався як зона інтенсивної взаємодії різних культур. На основі цієї тези десятки вчених, серед яких відомі українському читачеві Вільям Макніл та Андреас Каппелер, створили низку нарисів історії фронтирів, що охоплювали період від Стародавнього Риму до наших днів. За історіографією питання відсилаю охочих до книжки Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири» (2015).

В українській науці цей підхід теж не є аж надто екзотичним. Пальма першості тут належить Стефану Томашівському, який уже 1919 р. (не встигли висохнути чорнила на «схемі Грушевського») опублікував працю «Українська історія». У ній ідеться про три системні конфлікти, що визначили українське минуле: ліс проти степу (соціально-економічний), Схід проти Заходу (політичний і релігійний: православно-католицький), північ проти півдня (політичний і культурний), а отже — про великий трикутник, що в нього вписана історія України: Польща (Захід), Степ і Московщина. Чим не Мультифронтир? Утім, наприкінці 1920-х рр. і сам Грушевський дещо розширив свій погляд на зміст українського минулого, написавши статтю «Степ і море в історії України». Далі були «Між Сходом і Заходом» Льва Окіншевича (1952), «Ліс, степ і море в процесі формування української нації» Бориса Крупницького (1955), «Україна між Заходом і Сходом» Івана Лисяка-Рудницького (1963). У 1980 р. до феномена пограниччя як базису української державності звернувся Омелян Пріцак у доповіді «Що таке історія України?» (1990, друге видання). У тому ж 1990 р. побачила світ

стаття Ярослава Дашкевича «Большая граница», а роком пізніше — його ж «Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)».

У першому десятилітті незалежності українські історики, щоправда, займалися іншими речами, але згодом концепція фронтиру посіла належне місце. Окрім сотень статей і цілого часопису «Фронтири міста» за редакцією Владислава Грибовського, варті уваги монографії Сергія Леп'явка «Великий кордон як фактор формування українського козацтва (XVI ст.)» (2001), Володимира Мільчева «Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр.» (2007), Олексія Сухомлинова «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» (2008), Володимира Кравченка «Харьков/Харків: столиця пограниччя» (2010), Віктора Брехуненка «Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст.» (2011), Світлани Біляєвої «Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII–XVIII ст.)» (2012), Олександра Моці «Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі» (2015), Ярослави Верменич «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі» (2015), «Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України» (2018), «Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи» (2019) і «Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку» (2023), Володимира Маслійчука «У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.» (2021), колективна праця «Український проєкт. Цивілізаційні фронтири та соціокультурні екстрими XX — початку XXI століть» (2022), матеріали наукової конференції «Ідентичності в умовах пограниччя» (2022) та вже згадані вище «Компаративні фронтири».

Примітно, що серед західних синтез української історії є праця Анни Рейд з промовистою назвою «Borderland. A Journey Through

the History of Ukraine» («Пограниччя. Подорож крізь історію України», 1997), а російсько-українському прикордонню присвячена книга Тетяни Журженко «Borderlands Into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in PostSoviet Ukraine» («Пограниччя в прикордонних землях. Геополітика ідентичності в пострадянській Україні», 2010).

Однак на сьогоднішній день у вітчизняній науці фронтирна тематика переважно обмежується або козацькими часами, або простором окремих погранич. Натомість завдання створити модель всієї української історії на нових засадах хоча і ставилося (Олександр Галенко: «Південь нагадує, що історію України час переписати»), але досі так і не було виконане. Пропонована ж читачеві книжка якраз і є такою спробою.

III

Отже, фронтир — це зона більш-менш сталої взаємодії на стику кількох відмінних соціальних структур, внаслідок чого трансформуються старі та виникають нові структури (а фронтирність, відповідно,— це стан людських спільнот на фронтірі).

Розтлумачимо це визначення. Під «зоною» тут розуміється певний географічний обшар, тому що взаємодія відбувається в реальному фізичному просторі, хоч межі якого і буває непросто окреслити. Найпридатнішими для виникнення фронтирів є рівнинні території без помітних перешкод: північноамериканські прерії, південноамериканські пампаси, близькосхідні напівпустелі та, перші серед рівних, степи Євразії. Гірше надаються до цього великі лісові масиви та залюднені гори. Локальний фронтир може виникнути в окремому місті (Одеса, Сінгапур) або на прикордонному переході. Зрештою, найсучасніші фронтіри можуть проходити просто всередині міських кварталів, що найяскравіше

видно у США. Ну й, очевидно, що взаємодія неможлива там, де немає постійного населення.

«Більш-менш сталої» — бо невідомо точно, із якою інтенсивністю мають відбуватися контакти для виникнення фронтиру; із загальних міркувань можна припустити, що не рідше рази на рік.

Під «взаємодією» тут розуміється весь спектр міжгрупових стосунків: війна, торгівля, культурний обмін, союзництво, шлюбність тощо, а також усі проміжні форми,— адже реальні кордони (на відміну від накреслених на мапі) є радше пористими, ніж суцільними. І, що важливо, відбуватися всі типи взаємодії можуть одночасно.

«Соціальні структури» варіюються від поодиноких місіонерів чи розвідників до централізованих інститутів бюрократичних імперій.

Ну і, нарешті, ці структури мають бути «відмінними», інакше фронтір просто не виникне. Несхожість цих структур за різними ознаками й обумовлює існування п'ятьох типів фронтирів:

1. Воєнно-політичний (зовнішньополітичний) фронтір виникає на межі: а) державності та недержавних структур (від федератів Риму до піонерів Дикого Заходу); б) осілих і кочових народів безвідносно до політичного устрою (тюркське та слов'янське козацтво). В окремих випадках фронтири могли виникати і на межі двох держав — якщо жодна з них не була здатна повністю контролювати спірну територію і змушена погоджуватися на подвійне підпорядкування чи надання «буферного» статусу (Верховські князівства між Московією та Литвою на початку XV ст., Запоріжжя між Польщею та Росією у 1667–1686 рр.). Головним результатом політичної фронтиризації був дрейф політичних інститутів через кордони (зокрема, так посилювалася влада вождів у племенах, які сусідили з імперіями). Воєнно-політична фронтиризація означала перебирання від ворогів найефективніших

методів воєнної організації і тактичних прийомів (козацтво, контрпартизанські загони).

Виокремлювати ж самостійний воєнний фронтір немає сенсу — на політичному фронтірі бойові дії могли відбуватися незалежно від того, оголошена формально війна чи ні. У певних випадках, таких як морські походи запорожців на початку XVII ст., напади здійснювалися просто всупереч укладеним у столицях угодам.

2. Правовий фронтір виникає на території, що повністю перебуває під владою якогось центру, але населення якої належить до різних правових систем — у рамках адміністративних одиниць (Велике князівство Фінляндське із парламентом і конституцією у складі абсолютистської Російської імперії), етнорелігійних громад (єврейські кагали) чи окремих міст (Магдебурзьке право). У домодерні та ранньомодерні часи така фронтірність охоплювала цілі країни: так, запроваджені у XVI ст. на українських землях Литовські статuti пережили і Литву, і Річ Посполиту, і Гетьманщину, і Московію, і були скасовані аж у 1840-х рр. Ну і зрозуміло, що у фронтірних громадах цілком може виникнути власне право — передовсім звичаєве та неписане (власні правила виборів старшини та судочинства на Січі). Наслідком правової фронтіризації було змінення норм в одних суспільствах під впливом прикладу іншого (так литовська шляхта прагнула добитися розширення своїх прав, із заздрістю спостерігаючи за польською), а також виникнення безлічі спірних випадків під час здійснення судочинства, коли сторони процесу належали до різних правових систем.

3. Соціально-економічний фронтір виникає на багатих землях, що придатні для освоєння різними методами господарювання. Так, розлогий степ однаково надавався і для оранки осілими народами, і для випасу худоби «нарадами-пастухами». Тому на таких територіях або велася боротьба за ресурси, або з'являлися «гібридні

економіки», у яких землеробство сусідило із мисливством-збиральництвом чи скотарством. Також початок індустріалізації майже завжди призводив до виникнення вогнищ внутрішнього соціально-економічного фронтиру в окремо взятому регіоні (Донбас наприкінці XIX — у першій третині XX ст.) або навіть у межах однієї місцевості (поява великого заводу поблизу маленького села ледь не повністю руйнувала старі і творила нові соціальні відносини між селянами). Одним із неочевидних, але дуже потужних підтипів соціально-економічних фронтірів є урбанізаційний — між новим містом і навколишніми селами або між старим міським центром і новопосталими окраїнними мікрорайонами. Зіткнення «сільських» із «міськими» ще недавно були актуальними, але перемога міста над селом у соціально-культурному вимірі видається очевидною (втім, і досі навіть у найбільших містах у мешканців можуть зберігатися рудименти сільських соціальних стосунків).

...

Далі — у повній книжці «Український Мультифронтір: нова схема історії України (неоліт — початок XX століття)».
nashaknyga.com.ua